Думка одна вже в мене тепер: поганяй до ями. Молодий та зелений ще, жить би ще, жить, та... що ж будеш робить? Не живеться.

Бідний батько, бідна матуся! Як це їм дивитися на мене, змарнілого, хворого! Скільки вони вже діток поховали, повиряджали на той світ! Голод, холод. Було:

і обкладок, і гарячок... Хотіли, щоб хоч я уже жив, на мене надіялись. Було вже й позичать грошенят, та й чобітки й жупанок мені справлять. А йду в школу, то й олійки, й рибки мені. А підріс, оддали ще й у більшу школу мене. Хотіли у люде вивести.

— Учися, — кажуть було, — учися, щоб хоч ти, як ми, не страждав, не спотикавсь по поденщина х.

А вчився я тоді у второкласній школі, що є біля нас у селі одному. Скрутно було платить за мене їм, слабим, старим, у школу ту, та стягались, платили.

Розумів я уже й сам добре тоді, що вчиться треба було. Чимало уже й книг прочитав.

І вчуся було. Іноді як напишу було "сочиненіє" чи вірш прочитаю, то вчитель:

— З тебе люде будуть, — було всміхнеться до мене. Так радію було. Життя таким гарним уявляю собі. І цю й ту школу кінчаю думкою, і цим і тим бачу себе. Та дарма.

Любив я у школі обмірковувати це-те, докопуватися до цього, до того: що й небо, що й зорі. А як було отець завідуючий, він же і законовчитель, стане про таке що балакать: про сорокоуст, маслособорования абощо, як це чоловіка у царство уводить, то я:

— А як найнять ні за віщо у кого цього? Так було косо погляне на мене. І от видають раз на святки нам білети. Дивлюсь: у моєму по поведінню замість п'ять стоїть три з половиною.

— За віщо це? — здивувався я.

— Щоб не мудрствував дуже, — отець завідуючий мені.

А то у неділю якось проповідь у церкві розказував він. Про благочестя розказував, та згадав і про Чвира Івана.

— От чоловік, — каже, — на таких тільки віра держиться.

Знаю я Чвира того, — та й хто не знає його! Там багатир, що поля, а що худоби у його!.. І сам такий: щослуження він у церкві тобі; трохи не щогоду ікони у церкву справляє, хрести. Тільки... люде жаліються на його. Як зійде, кажуть, на його землю скотина чия — і не оплатиться йому. А прийде зима, біднота ходить купувать хліба, соломи до його. "Оте, — каже, — заплати, так продам, а ні, то хай краще погниє воно в мене". Далі й балакать не стане з тобою.

Ідемо з церкви, я й кажу до хлопців.

— Гарна віра, — кажу, — до церкви ходить, ікони справлять, а до людей звіриною буть!

Сказав і нічого б. Отже треба котромусь це батюшці у вуха внести. Другого дня увіходить у клас він.

— Ну, так яка віра? — почав до мене. Оскирнувся якось хижо-хижо, далі:— Здавай книги: плевелів нам у пшениці не треба.

Попрощався я з школою. Жалко було. Мав кінчать того року.

* * *

— Оце вчився! — почав батько мені. — Що ж тепер?.. Я ж задовжався на тебе. Служи йди, на заробітки ступай!

"Так отак! — думаю. — Невже це так-таки й піти по заробітках блукать? Одичавіть, пірнуть у темряві, у багнюці?! А вчення, миле учення? Книги, надії? Що робить? Як буть?"

Нуджу світом. То в цей куток загляну, то в той. Далі:

"Стій, — думаю, — мені ж можна й дома учиться: на вчителя готовиться можна!"

Гаразд. Дістав таких книг, почав. Хитає батько головою.

— Геть, мабуть, — каже, — й часу не гай. Було б шануваться у школі. А тепер... думать он треба, що їсти, ходить у чім.

А мати таки:

— Та хай ото доходить свого. Може ж, таки що й буде з його.

Зітхне батько й нічого.

Готовлюсь. На осінь лаштуюсь їхати на кзамент.

"От, — думаю, — здам і... вчителем я... вчителем!.. Школа, вченики... Буду їм розказувати про людськість, про небо. По головці буду їх гладить... Боже, як гарно! Буду запомагать батькові. Найму дівчинку матері, щоб коло печі хоч поралась. Мати ж така слаба... Заїло лихо. Пере дрантя зимою було в порваних чоботях: застудилась, кашляє так". Думав, мріяв, та... чого життя таке?

Пішло по селу тим часом.

— Петро Гнатюків у бога не вірує: з школи прогнали, до віри докопувавсь.

А багатирям і не подавай. А їх у селі у нас є.

— А прослідить за ним, — почали, — бо з таких усе лихо встає.

Цебто забастовки. Тоді саме йшли вони в нас. Почали накидать очима мене.

— Та він занімається й книжками ще! — чую, балакають. — Які-то можуть буть книги у його? У школу ж він не ходить уже.

Не знаю, чи довго б ще вони "слідили" за мною, чи ні, та під молотьбу пішов я на поденщину до одного з їх, до Гливи Петра. А я не все біля книги був, треба й заробити було. Молотили жито йому. Курява, спека. Між нами, поденщиками, працював і наймит Гливин — Яким. Такий парубійка заштовханий, блідий, худий, і таке щось після обіду сталось йому: положить сніп у машину, та й сяде, й сяде, та й голову схилить, а піт так і ллється з його. Дивиться Глива на його, здоровий, пикатий такий.

— А чого це ти, Якиме, заледачів так? — каже. Наймит:

— Нудить мене, так нудить... голова болить.

— Гм! Швидше треба.

Наймит нічого. Береться за сніп.

А я:

— Він хворий.

Подивився-подивився Глива на мене так вороже, далі заклав руки за спину та й пішов собі, оглядає скирти.

Я:

— Так от чоловік, — кажу, — замість того щоб до лікаря, він "швидше!"

Він і почув, як обернеться.

— Що-о, ти людей бунтуєш? — визвірився на мене. — Демократ! забастовщик!

— А що ж ви, — кажу, — чоловіка хворого підгониte? Він:

— Ладно. Ти-и вже давно на прикметі у нас.

* * *

Світає. Лежу дома в хлівці, слухаю: лемент на городі.

— Давай нам його! Де він? — хтось гукає на батька. Не встиг я убраться, як ідуть до мене — врядник і два козаки з нагайками. Хвосьнули разів скільки мене, ведуть до хати. А біля хати стоять батько й становий.

— Ану, де твої книги? — становий до мене. А батько:

— Ага, дочитавсь!.. дочитавсь! — на мене так тремтяче.

Кинулись трусить мене. Поперекидали, де що не було й у хаті й біля хати. Не знайшли нічого такого, до чого б причепиться можна було, а проте становий:

— Заарештувать його! — гукнув до врядника.

— За віщо?! — скрикнув батько. Становий так єхидно:

— А, ти не знаєш!.. Он бунтовщик. От у Гливи на віщо він призводив людей?

Посідали козаки на коней, погнали мене.

— Боже мій, боже мій! — б'ється матуся.

* * *

Судили мене, оправдали, та що мені тепер з того? Встигла тюрма й до суда забрать здоров'я, забрать надії, розбить життя.

Пам'ятаю: стояли раз добрі морози. Холодно в камері. Вікна побиті, сніг так і біліє на їх, а топиться тільки., для слави — і комин холодний. Сиділо нас тоді чоловіка з вісім у камері тій, селяни усе. Ходимо то до дверей, то до нар, позгинались.

Носи сині в усіх, руки подубли; в того кашель, у того нежить, а в того вуха заклало. Що тут робить? Просимо "старшого", просимо начальника:

— Пожалуста, шибки повставляйте та топить побільше веліть.

— Харавдо.

Проходить тиждень, проходить і другий, — усе "харашо". Довго ж це так буде? Підходжу я раз до прозурки.

— Діжурний! — гукаю. Не чуть. Удруге. Не чуть. Я давай стукать у двері. Біжить.

— Чіво бйош двері! — кричить.

— Поки ж ми, — кажу, — будемо мерзнуть отак? Ні слова. Пішов. Ось трохи згодом начальник іде.

— У карцер його на троє суток, на хліб, воду. Взяли мене, укинули у яму якусь. Вогко, поночі, тісно. Сюди повернись — стіна мокра, вонюча, туди — теж. Діл кам'яний, холодний як лід, а одежі на мені одна чумарчина. Топцююсь. Прийшла ніч. Прилягти нігде, присісти хоч би — нігде. Схилився на одвірок, куняю. А то на третю вже ніч стою, ноги підкошуються мені, голова хилиться. Ліг, не знаю й як. Полежав правим боком на холодній долівці, та це й дістав собі. Болить у боці й болить. А зворухнись до чого — колька, задишка.

* * *

Так отаке-то мені! Молодий, жить би, працювать би... Та ще хоч би з навкола не досаждали, а то:

— Ага, — радіють багатирі, — так йому й треба, щоб не був дуже розумний!

Мотається, мотається батько сам... знесилений, стомлений, так сумує сердешний. А тут ще й хата хилиться, хлівці боком лягають. А в матусі, мабуть, і очі не висихають ніколи. Бідна матуся!

— Сину мій, сину! — плаче. — Та я ж ждала невісточки... Та я ж думала, що ти й сам житимеш та й ми, немічні, за тобою, а ти... Та як уже нам і хомигь вас навірилось!..

Така слаба, нездужаща, грів липину, ромашки мені:

— Лічися, мій синочку, лічися. Посилає й до лікаря у больницю. Ходив.

— Що ж, — каже лікар, — це хвороба така, щоб вилічить її, треба їсти добре: м'ясо, яйця, молоко; стерегтися простуди, у чистому повітрі жить.

От і лічись! Де я візьму їства такого? Огірочки, картопелька — оце моє їство! Або як я устережуся простуди тії: удягтися ні в віщо, в хаті холодно, топиться гнойком; повітря: дим, чад... По-о-ганяй до ями!

с. Харківці, Лохвицького повіту